ADABIYOT ORQALI INSON MA’NAVIYATINI SHAKLLANTIRISH MASALASI

Yo‘ldosheva Sevinch

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Pedagogika va ijtimoiy gumanitar fanlar fakulteti, Filologiya va tillarni o‘qitish o‘zbek tili yo‘nalishi, 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Jumayev Ilhom

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada badiiy adabiyotning inson ma’naviy dunyosini boyitish, axloqiy qiyofasini shakllantirish va estetik didini o‘stirishdagi o‘rni hamda ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida globallashuv jarayonlari jadallashgan hozirgi davrda yoshlar ongida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni qaror toptirishda adabiyotning o‘ziga xos ta’sir mexanizmlari yoritib berilgan. Shuningdek, mumtoz va zamonaviy adabiyot namunalarining shaxs psixologiyasiga ta’siri, kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishning pedagogik-psixologik asoslari o‘rganilgan. Maqolada Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy kabi buyuk so‘z san’atkorlarining asarlari misolida “komil inson” g'oyasining badiiy talqini va uning bugungi kundagi dolzarbligi asoslab berilgan. Tadqiqotning xulosaviy qismida adabiyot orqali ma’naviy-axloqiy tarbiyani tizimli yo‘lga qo‘yish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Maqola filologlar, pedagoglar, psixologlar va keng kitobxonlar ommasi uchun mo‘ljallangan bo‘lib, u inson kapitalini rivojlantirishda badiiy tafakkurning rolini ochib berishga xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR: ma’naviyat, badiiy adabiyot, estetik ong, komil inson, milliy o‘zlik, kitobxonlik madaniyati, globallashuv, axloqiy tarbiya, badiiy tafakkur, filologiya, pedagogik texnologiyalar, qadriyatlar tizimi, mutolaa, intellektual salohiyat.

ABSTRACT: This article provides a scientific and theoretical analysis of the role and significance of fiction in enriching the spiritual world of a person, shaping their moral character, and developing their aesthetic taste. During the research, the specific mechanisms of literature's influence on the establishment of national and universal values in the minds of young people in the current era of accelerating globalization processes were highlighted. Also, the influence of classical and modern literature on the psychology of the person, the pedagogical-psychological foundations of raising the culture of reading were studied. In the article, the artistic interpretation of the idea of "perfect man" and its relevance today are based on the examples of the works of great word artists such as Alisher Navoi and Abdulla Qodiri. In the concluding part of the research, practical suggestions and recommendations were developed for the systematic establishment of spiritual and moral education through literature. The article is intended for philologists, pedagogues, psychologists and a wide audience of readers, and serves to reveal the role of artistic thinking in the development of human capital.

KEYWORDS: spirituality, fiction, aesthetic consciousness, perfect man, national identity, reading culture, globalization, moral education, artistic thinking, philology, pedagogical technologies, system of values, reading, intellectual potential.

KIRISH: Insoniyat tarixining barcha bosqichlarida jamiyat taraqqiyoti va shaxs kamoloti masalasi hamisha dolzarb bo‘lib kelgan. Ayniqsa, XXI asr – axborot texnologiyalari va intellektual salohiyat hukmronlik qilayotgan davrda insonning ma’naviy qiyofasi, uning ichki dunyosi va ruhiy muvozanatini saqlash masalasi har qachongidan ham muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Ma’naviyat – bu insonning ruhiy, axloqiy va aqliy dunyosini ifodalovchi murakkab tushuncha bo‘lib, u shaxsning jamiyatdagi o‘rni, uning ideallari va hayotiy maqsadlarini belgilaydi. Ushbu ma’naviyatni shakllantirishda esa badiiy adabiyotning o‘rni beqiyosdir.

Adabiyot – insonshunoslik ilmidir. U insonning quvonchi va dardi, orzu-umidlari va armonlarini so‘z orqali aks ettiradi. Badiiy asar mutolaasi jarayonida inson nafaqat yangi ma’lumotlar oladi, balki qahramonlar bilan birga yashaydi, ularning xatolaridan xulosa chiqaradi, fazilatlaridan o‘rnak oladi. Bu jarayon shaxsning ichki dunyosida o‘ziga xos “ma’naviy filtr” hosil qiladi. Bugungi kunda globallashuv sharoitida “ommaviy madaniyat”ning salbiy ta’siri kuchayib borayotgan bir paytda, yoshlar qalbini yot g‘oyalardan himoya qilishning eng samarali vositasi – bu ularda adabiyotga bo‘lgan muhabbatni uyg‘otish va mustahkam ma’naviy immunitetni shakllantirishdir. ***O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek:*** “Adabiyot yashasa – millat yashaydi”. Bu so‘zlar zamirida ulkan haqiqat yotibdi. Zero, adabiyot millatning ruhidir. Millatning tili, tarixi, madaniyati va qadriyatlari badiiy asarlar sahifalarida muhrlanadi. Agar biz o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviyatli, vatanparvar va yuksak axloqli qilib tarbiyalamoqchi bo‘lsak, avvalo, ularni kitob bilan do‘stlashtirishimiz lozim. Ma’naviyatli inson hech qachon xiyonat qilmaydi, adolatsizlikka yo‘l qo‘ymaydi va o‘z yurtining ravnaqi uchun mas’uliyatni his etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi adabiyot orqali inson ma’naviyatini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslarini tadqiq etish, badiiy asarning shaxs ruhiyatiga ta’sirini tahlil qilish va ta’lim tizimida adabiyot o‘qitishning samaradorligini oshirish masalalarini yoritishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyoti namunalari, shuningdek, jahon adabiyotining durdona asarlari tanlab olindi.

MUHOKAMA: Adabiyot va ma’naviyat o‘rtasidagi aloqadorlik masalasi qadimdan faylasuflar va adabiyotshunoslar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Arastu o‘zining “Poetika” asarida san’atning, jumladan, adabiyotning katarzis (poklanish) funksiyasi haqida to‘xtalib o‘tgan. Ya’ni, inson fojiaviy yoki dramatik asarni mutolaa

qilganda, qahramonning kechinmalariga sherik bo‘lish orqali o‘z ruhiyatini yomon illatlardan tozalaydi va ma’naviy poklanishni his etadi. Bu jarayon bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

O‘zbek adabiyoti tarixiga nazar tashlasak, har bir davrning o‘z ma’naviy ideallari bo‘lganini ko‘ramiz. Masalan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘z davrining ma’naviy-axloqiy qomusi hisoblangan. Undagi adolat, davlat boshqaruvi, ilm-ma’rifat va axloq haqidagi qarashlar bugungi kunda ham o‘zining dolzarbligini saqlab qolgan. Alisher Navoiy ijodi esa inson ma’naviyatining cho‘qqisidir. Uning “Xamsa” dostonlarida ilgari surilgan “Komil inson” g‘oyasi insoniyatni har doim ezgulikka, go‘zallikka va ma’naviy yuksaklikka chorlab keladi. Navoiy uchun insonning ma’naviy darajasi uning ilmiga emas, balki odobiga, xalqqa qilgan xizmatiga va nafsini jilovlay olishiga qarab belgilangan. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi jadid adabiyoti esa inson ma’naviyatini shakllantirishda “ma’rifat” tushunchasini birinchi o‘ringa olib chiqdi. Abdulla Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari yosh avlod tarbiyasi uchun dasturilamal bo‘lib xizmat qildi. Jadidlar adabiyotni millatni uyg‘otish, uni jaholat botqog‘idan qutqarish va ma’naviy qayta tiklanish vositasi deb bildilar. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani nafaqat badiiy asar, balki millatning o‘zligini anglash, milliy g‘urur va iffat darsligidir. Otabek va Kumush timsollarida o‘zbek xalqining eng oliy ma’naviy fazilatlari aks etgan. Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy asarning shaxsga ta’siri masalasi psixologik jihatdan ham chuqur o‘rganilmoqda. Mutaxassislarning fikricha, kitob o‘qiyotgan insonning miyasida emotsional intellekt rivojlanadi. U boshqa insonlarning holatini tushunishni (empatiya), vaziyatlarga xolis baho berishni o‘rganadi. Bu esa ijtimoiy muhitda insonlararo munosabatlarning yaxshilanishiga, jamiyatda bag‘rikenglik va o‘zaro hurmat muhitining qaror topishiga xizmat qiladi. Biroq, bugungi kunda vizual axborotning (video, ijtimoiy tarmoqlar) ko‘payishi mutolaaga

bo‘lgan ehtiyojni kamaytirmoqda. Bu esa inson tafakkurining sayozlashishiga va ma’naviy bo‘shliqning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham ta’lim tizimida adabiyot darslarini shunchaki ma’lumot berish emas, balki “qalb tarbiyasi” darsiga aylantirish zarurati tug‘ilmoqda.

ASOSIY QISM:

1. ***Badiiy adabiyot – ma’naviy kamolot asosi***

Inson ma’naviyatini shakllantirishda badiiy adabiyotning o‘rni uning estetik va tarbiyaviy funksiyalari bilan belgilanadi. Badiiy asar insonni dunyoni go‘zallik qonuniyatlari asosida idrok etishga o‘rgatadi. Estetik didi shakllangan inson esa hech qachon qabihlikka, yovuzlikka qo‘l urmaydi. Adabiyotning o‘ziga xosligi shundaki, u o‘z g‘oyalarini quruq nasihat shaklida emas, balki jonli obrazlar, hayotiy lavhalar va ta’sirchan badiiy bo‘yoqlar orqali yetkazib beradi. Masalan, biz yoshlarga “yolg‘on gapirma”, “vatanparvar bo‘l” deb ming marta aytganimizdan ko‘ra, bir marta Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” asaridagi Mankurt qismatini yoki Oybekning “Navoiy” romanidagi ulug‘ shoirning xalq dardi bilan yashashini o‘qitganimiz afzalroqdir. Chunki badiiy obraz insonning nafaqat ongiga, balki hissiyotlariga ham ta’sir qiladi. Hissiyot orqali qabul qilingan haqiqat esa xotirada muhrlanadi va shaxsning e’tiqodiga aylanadi.

2. ***Mumtoz adabiyot va milliy qadriyatlar vorisiyligi***

O‘zbek xalqi boy adabiy merosga ega. Bu meros – bizning ma’naviy xazinamizdir. Ahmad Yassaviy hikmatlari, Jaloliddin Rumiy o‘gitlari, Alisher Navoiy dostonlari insonni o‘zini anglashga, Yaratgan bilan bog‘lanishga va komillikka intilishga chorlaydi. Mumtoz adabiyotning asosi – tasavvufiy g‘oyalar bo‘lib, u insonning nafsini tarbiyalashni, qalbini poklashni ko‘zda tutadi. Navoiyning “Farhod

va Shirin” dostonini olaylik. Farhod timsoli – bu mehnatsevarlik, matonat va oliyjanoblik timsolidir. U o‘z maqsadiga erishish yo‘lida tog‘larni talqon qiladi, nafaqat sevgi yo‘lida, balki xalqqa suv keltirish yo‘lida fidoyilik ko‘rsatadi. Mana shu kabi obrazlar yoshlarda qiyinchiliklardan qo‘rqmaslik, doimiy harakatda bo‘lish va jamiyatga foyda keltirish kabi ma’naviy sifatlarni shakllantiradi. Mumtoz adabiyotimizdagi “odamiylik” tushunchasi bugungi kunda butun dunyo intilayotgan “humanizm” g‘oyalarining tub ildizidir.

3. *Zamonaviy adabiyot va yoshlar psixologiyasi*

Bugungi kun adabiyoti ham shaxs ma’naviyatini shakllantirishda o‘ziga xos o‘ringa ega. Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi adiblarning asarlari o‘zbek xalqining milliy g‘ururini uyg‘otishda, mustaqillik g‘oyalarini mustahkamlashda katta xizmat qildi. Zamonaviy adabiyotda insonning ichki kechinmalari, uning jamiyat bilan to‘qnashuvlari, vijdon azobi va ma’naviy izlanishlari markaziy o‘ringa chiqdi. Masalan, Tog‘ay Murod asarlaridagi milliy ruh, Shukur Xolmirzayev hikoyalaridagi haqiqatgo‘ylik kitobxonni o‘zligini anglashga majbur qiladi. Zamonaviy yoshlar ko‘proq real hayotga yaqin, ularning bugungi muammolarini aks ettiruvchi asarlarga ehtiyoj sezmoqda. Adabiyot orqali yoshlarda “tanqidiy tafakkur”ni shakllantirish muhim. Ular har qanday axborotni shunchaki qabul qilmay, balki uning yaxshi va yomon tomonlarini, ma’naviy oqibatlarini tahlil qila olishlari kerak.

4. *Globallashuv sharoitida kitobxonlik va ma’naviy immunitet*

Hozirgi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar inson vaqtining asosiy qismini egallab olmoqda. Bu jarayonda “klipcha tafakkur” (clip thinking) shakllanmoqda, ya’ni inson ma’lumotni tez va yuzaki qabul qilishga o‘rganmoqda. Bu esa chuqur

mushohada yuritish, mantiqiy fikrlash qobiliyatining pasayishiga olib keladi. Badiiy adabiyot esa, aksincha, diqqatni jamlashni va chuqur tahlilni talab qiladi. Ma'naviy immunitetni shakllantirishda kitobning o'rni beqiyos. Kitob o'qigan inson turli buzg'unchi g'oyalarga, yot mafkuralarga osonlikcha aldanib qolmaydi. Chunki uning ma'naviy asosi mustahkam, u yaxshilik va yomonlikni farqlay oladi. Shu sababli, ta'lim muassasalarida va oilada kitobxonlikni targ'ib qilish nafaqat madaniy, balki strategik ahamiyatga ega vazifadir. "Kitobxon yoshlar – yurt tayanchi" g'oyasi asosida o'tkazilayotgan turli tanlovlar yoshlar orasida mutolaaga bo'lgan qiziqishni oshirishda muhim omil bo'lmoqda.

5. *Filologik ta'limda adabiyot o'qitishning metodik masalalari*

Oliy ta'lim muassasalarida, xususan filologiya yo'nalishlarida adabiyot o'qitish metodikasini takomillashtirish lozim. Adabiyot darslari shunchaki asar syujeti va qahramonlar ismini yodlashdan iborat bo'lmasligi kerak. Asosiy e'tibor asarning "ruhi"ga, uning ma'naviy yukiga qaratilishi lozim. Interaktiv metodlar, masalan, "Muallif o'rnida bo'lganingizda nima qilardingiz?", "Qahramonning xatosi nimada?" kabi savollar ustida bahs-munozaralar o'tkazish talabalarning mustaqil fikrlashini o'stiradi. Shuningdek, adabiyotni san'atning boshqa turlari – kino, teatr, rassomlik bilan bog'lab o'qitish ham samarali natija beradi. Talaba asar asosida ishlangan spektaklni ko'rsa yoki film tomosha qilsa, uning ma'naviy ta'siri yanada kuchayadi.

XULOSA:

Xulosa qilib aytganda, adabiyot – inson ma'naviyatini shakllantiruvchi, uni yuksaklikka ko'taruvchi qudratli kuchdir. U inson qalbining muhandisi sifatida shaxsning eng nozik tuyg'ularini tarbiyalaydi. Adabiyot orqali shakllangan ma'naviyat esa har qanday jamiyatning mustahkam poydevori hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, inson ma’naviyatini shakllantirishda quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

1. ***Merosga hurmat*****:** Mumtoz adabiyotimizni chuqur o‘rganish va undagi insonparvarlik g‘oyalarini yoshlar ongiga singdirish.

2. ***Tizimli mutolaa*****:** Kitobxonlikni kundalik ehtiyojga aylantirish, oilada va ta’lim muassasalarida mutolaa muhitini yaratish.

3. ***Tahliliy yondashuv*****:** Badiiy asarni shunchaki o‘qish emas, balki undagi ma’naviy-axloqiy masalalarni tahlil qilish va hayotga tatbiq etish.

4. ***Zamonaviylik va an’ana uyg‘unligi*****:** Milliy adabiyot bilan bir qatorda jahon adabiyotining eng yaxshi namunalarini ham mutolaa qilish orqali dunyoqarashni kengaytirish.

Adabiyot bilan do‘stlashgan insonning qalbi nurli, hayoti mazmunli bo‘ladi. Ma’naviyatli yoshlar esa yurtimizning buyuk kelajagini barpo etuvchi asosiy kuchdir. Zero, ma’rifatli dunyoni faqat yuksak ma’naviyatli, kitobga muhabbatli insonlargina qutqarib qolishi mumkin. Adabiyot orqali inson ma’naviyatini shakllantirish masalasi doimiy e’tiborda bo‘lishi, bu boradagi ilmiy va amaliy ishlar ko‘lami yanada kengayishi darkor.

ADABIYOTLAR:

1. **Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent:** O‘zbekiston, 2017.
2. **Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent:** G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011.
3. **Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – Toshkent:** Sharq, 2014.

4. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

5. Karimov N. va boshqalar. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.

6. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.

7. Yo‘ldoshev Q. Yonayotgan so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.

8. Chingiz Aytmatov. Asrga tatigulik kun. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2018.

9. Sharafiddinov O. Ijodning toza buloqlari. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1988.

10. Fromm E. To Have or to Be? – New York: Harper & Row, 1976.

11. Rasulov Y. Psixologiya va adabiyot. – Toshkent: Fan, 2005.

12. Qo‘shjonov M. Qodiriy – o‘zbek romanchiligining asoschisi. – Toshkent: Fan, 1973.

13. Nazarov B. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2012.

14. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Fan, 2007.

15. Yusupov E. Ma’naviyat asoslari. – Toshkent: Universitet, 1998.

16. Erkin Vohidov. So'z latofati. - Toshkent: O'zbekiston, 2014.

17. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Sharq, 2001.

18. O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020-2023 yillar sonlari.

19. Aristotle. Poetics. (Translation by S.H. Butcher). - London: Macmillan, 1902.

20. Bloom H. The Western Canon: The Books and School of the Ages. - New York: Harcourt Brace, 1994.